DIARO – O RELECTURĂ ÎN CHEIE BIOGRAFICĂ

ALEXANDRU GICA

INTRODUCERE

Parafrazându-l pe Heraclit, putem spune că nu există două lecturi identice ale aceluiaşi text. Relectura[1] adaugă întotdeauna noi sensuri, înţelesuri şi nuanţe. Scopul acestui articol este acela de a relata o experienţă personală: aceea a unei relecturi în cheie biografică a unui text celebru în lumea aromână: *Dicţionar aromân (macedo-vlah). DIARO*, scris de Matilda Caragiu Marioţeanu[2].

DIARO poate fi citit în mai multe registre. Primul registru este evident acela de instrument de lucru util pentru a compune texte în aromână (spre deosebire de dicţionarul lui Tache Papahagi, care este util celor care vor să înţeleagă un text scris în aromână). Al doilea registru este acela cultural: cititorul va găsi în acest dicţionar o cronică în miniatură a lumii aromânilor. În text se găsesc răspândite informaţii despre istoria, despre mentalitatea, precum şi despre literatura aromânilor (finalul lucrării prezentând şi o cronică fotografică a cărţilor fundamentale privitoare la lumea aromână).

Nu despre aceste două registre aş dori să vorbesc, ci despre un al treilea: şi anume, acela biografic, despre portretul Matildei aşa cum reiese din acest text „tehnic". Orice text este o oglindă a autorului chiar şi în cazul unui text neliterar. A presăra date despre tine însuţi într-un dicţionar pare similar cu actul pictorilor care includ într-un tablou sau într-o frescă autoportretul sau portretele unor personalităţi contemporane cu ei. Aceasta se regăseşte în tradiţia Renaşterii occidentale[3] dar şi în spaţiul românesc, în cazul lui Pârvu Mutu (vezi fresca bisericii Bordeşti, precum şi autoportretele din bisericile din Berca, Măgureni şi Filipeştii de Pădure).

---

[1] Pentru aspectele relecturii vezi Matei Călinescu, *Rereading*, New Haven, Yale University Press, 1993.

[2] Atunci când nu există vreo specificare, citarea se face din DIARO (vezi [1]). Am decis să nu dăm şi variantele în limba literară ale acestor texte, în unele cazuri explicitând însă sensurile anumitor cuvinte. În lumea aromână nu este nepoliticos să te adresezi unei persoane mai în vârstă pe numele mic. Acesta este motivul pentru care folosim apelativul Matilda în acest text.

[3] „Individualismul tipic Renaşterii, în cazul artiştilor, se exprimă prin practica (deşi nu generală) a semnării operei, dar şi prin ambiţia pictorilor de a se reprezenta pe ei înşişi printre personajele frescei sau tabloului lor: aşa procedau Taddeo Gaddi, Masaccio sau Filippino Lippi". Ovidiu Drimba, *Istoria culturii şi civilizaţiei*, volumul 4, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1995, p 484.

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Există o dificultate în această abordare: aceea de a călca într-un teritoriu interzis, fiind necesar să ții balanța între ceea ce poate fi spus și ce este folositor să fie spus.

Textul care urmează este structurat în două secțiuni: prima vorbește de familia Matildei, precum și de oamenii apropiați familiei, așa cum apar ei în DIARO; am folosit în această secțiune și informații din [2] și [3], aceasta pentru o mai bună înțelegere a personajelor. Cea de a doua secțiune încearcă să reliefeze un portret al Matildei așa cum reiese el din DIARO.

FAMILIA

„La aromâni există un adevărat cult al familiei". [2, pagina 155]

Încă din teza ei de licență, *Influența dacoromână asupra graiului unei familii aromâne din Republica Populară Română* (redactată în 1951 și publicată în FD, I, 1958), Matilda Caragiu Marioțeanu folosește observații asupra propriei familii într-o lucrare științifică. Acest lucru dă o patină foarte personală scrierilor sale („Mie întotdeauna mi-a plăcut originalitatea. Nu mi-a plăcut să repet ce-au spus alții". [3, pagina 147]). Observația este mult mai ușor de făcut în cadrul propriei familii. Și, în fond, este natural ca percepția noastră asupra propriei limbi să fie influențată covârșitor de mediul familial în care trăim. De aceea nu este surprinzător că graiul autoarei constituie o sursă importantă pentru DIARO.

Brânduşa[4]:

Este personajul principal în toate scrierile Matildei (aducem aminte aici doar „Dhycată ti hil'i-mea", poezia prolog a volumului de poezii *Di nuntru și-di nafoară*). Dicționarul este închinat Brânduşei. Citatele din DIARO referitoare la aceasta se împart în două categorii. Cele de alint, pe de o parte, și cele de tristețe că fata este departe de ea.

„mi feciu abanozi aştiptândalui feata-ńi" (2)
"hil'ea-ńi, birbicuşa-ńi" (125)
„că te ńi-aduți ahâtâ câńină, lea hil'e ?"(239)
„yinu, lea ciuce-Brânduşe, s-ti başu!"(294)
„mi deapirâ dorlu ti hil'i-mea"(369)
„oi-i !, hil'ea-ńi dipârtatâ!"(369)
„mi lo dorlu di hil'i-mea"(416)
„nu-ńi treați dorlu di feată"(431)
„durearea di mumă nu ari mardzini"(431)
„dusa a hil'i-meai tu-Amirichie ńi-u şcurtă bana"(432)

[4] Născută în 1956. Căsătorită Niro. Trăiește la New York, unde este redactor-şef al cotidianului „The daily" (al săptămânii modei de la New York, Paris, Londra, Milano și Los Angeles).

Toma[5]:
„plâmşu ahâtu după frati-ńiu" (93)
„nu fu hil'iu ma zghilitu di Toma" (138)
„Toma muri di fonu[6]" (312)
„4 di marţu easti dzuuâ di jali ti furneal'ea a mea" (414)
„mi duru tu hicati moartea a frati-ńui" (431)
„Armânlu Toma Caragiu fu unu di ma măril'i actori di România " (12)
„Toma u spusi multu muşatu 'Dimândarea…' alu Belimace, pi ploaci"[7]. (405)

Părinţii[8]:
„lu-aducu aminti tata iţi oară" (20)
„lail'i părinţâ…s-ti-arupâ ńila" (44–45)
„dadâ-mea, caimena[9], ş-plândzi hil'ilu" (45)
"mama eara multu blâstimâtoari" (135)[10]
„zghicu di dadâ ţi-şi plândzi hil'ilu" (137)[11]
„ti dizńirdari tata nu nâ dizńirdâ"[12] (396)

Bunicii[13]
„Pâpâńil'i suntu, cum s-dzâţi, nâintea noastrâ, noi himu după. Dada a mea (maea a mea di mumă; aşi-l'i dzâţea mama, «dado», şi aşi-l'i dzâţeamu ş-noi) avea un zboru. Macâ dzâţeamu noi ţiva (ştii cum suntu ficioril'i di şi-arâdu niheamâ,

[5] Născut la 21 august 1925, Hrupişti, Grecia; decedat 4 martie 1977, Bucureşti.

[6] „Moarte nenaturală".

[7] Este vorba de discul „Poezii în grai aromânesc", apărut la Electrecord în 1977. Din cele 27 de poeme aromâne, primele 7 sunt în lectura lui Toma Caragiu.

[8] Tatăl, Nico Caragiu (15 ianuarie 1899–31 mai 1977), şi mama, Athina Caragiu, născută Papastere (14 aprilie 1900–7 februarie 1984).

[9] „Biata".

[10] Există riscul unei percepţii eronate în cazul Athinei Caragiu. „Blestemele" sunt, în cazul majorităţii mamelor aromâne, un semn de răsfăţ faţă de copii: „A! Ţi citeşti lai andihriste?" ([3, pagina 145]; Athina Caragiu către Toma). Din citatele prezentate în text se întrezăreşte imaginea unei femei triste (evident, din cauza pierderii fiului). Nu aceasta e reprezentarea corectă. De aceea dorim să contrapunem un text al lui Toma Caragiu în care acesta îşi descrie bunica maternă şi mama: „Dar totul mi se trage de la bunica, o bătrânică uscată, mică, Daphna o chema, care mergea tot timpul îmbrăcată în negru şi avea un haz nemaipomenit. Era invitată la toate petrecerile din sat: povestea ca nimeni altul, schimbându-şi glasul pentru fiecare personaj, imitându-l pe fiecare. Maică-mea, Atena (îmi zice şi acum, 'frate' 'Thumuli, frate', nu, fiule') i-a moştenit umorul: eu sunt cel mai slab actor din familie, te asigur". ([2], pagina 155).

[11] Acest citat se poate referi la Athina Caragiu care-l plânge pe fiul ei, Toma Caragiu, dar se poate referi şi la Matilda Caragiu Marioţeanu, care-şi plânge fiul născut mort (vezi [3], pagina, 146).

[12] În [2], paginile162–163, Matilda precizează „Ea [mama n.n.] ne mai atingea uneori, cu palma pe …fund, dada Gheafa şi tata însă niciodată.(…) Tata nu voia să ne atingă, nu înjura niciodată. Mie mi-a dat o singură dată o palmă uşoară – îi răspunsesem cu un ton care nu i-a plăcut –, iar lui Geti niciodată. Aşa era tatăl nostru. Adevărat şi curat".

[13] Bunicii paterni: Costa Caragiu şi Custanda Caragiu (născută Paşani). Bunicii materni: Costi Papasteryiu şi Dhafna (Gheafa) Papasteryiu (născută Pupţi).

dzâcu vârnu zboru ţi nu-i undzitu), năsă dzăţea: «voi va s-yiniţ după mini, nu yinu mini după voi. Zboru greu aestu-aoa, zboru veel'iu. Noi, ma yinim după el'i, lipseşti si-l'i avemu dininti ca modelu. Iţi adrămu, adrămu tu numa a loru»". [3, pagina 137]

Am început cu acest fragment pentru a înţelege de ce Matilda, atunci când scrie despre aromâni sau despre familia sa începe prin a-şi invoca strămoşii. Este ca un fel de ritual de început.

„Dum-l'eartă-lu paplu Costa"(139)
„voi yiniţ după mini, nu yinu mini după voi, nă dzăţea maia" (430)[14]
„dada mea Gheafa lucra şi miryiulusea[15], şi-plândzea ficioril'i ţi-l'i chiru" (137)[16]
„paplu nă spunea isturia alu Dhiseea cu chicluplu"(244)

În ultimul citat este vorba de bunicul patern, Costa Caragiu. În [2] găsim două argumente pentru această identificare: „Sunt un biet timid, un sărman sentimental... eu sunt născut în munţi, la o stână de la 2000 m înălţime: pe acolo oamenii vorbesc cu cerul, cu oile, cu copacii, şi-i spun tu chiar şi lui Dumnezeu...[...] sufleţelul meu poetic de aromân crescut în susurul apelor, al tălăngilor şi al cânturilor « Iliadei » şi « Odiseei » (pe care bunicul meu [patern, era oier] le ştia pe de rost) suferă de boala aceasta de domnişoare, care se numeşte sentimentalism" (paginile 154–155 ; este o mărturisire a lui Toma Caragiu). „Aşa era Toma. Îi plăcea să vorbim în aromână, o vorbea perfect. Iar imaginaţia lui funcţiona de mic, de când începuse să-şi iubească originile lui păstoreşti, fabulosul aventurilor din Munţii Pindului şi ai Ghramosului – care-i stârniseră inventivitatea – povestite de paplu Costa şi de tata, în care vedea nişte eroi legendari, plini de curaj, luptându-se cu urşii, cu lupii, ajutaţi de câinii lor viteji". (pagina 166)

Alţi membri ai familiei şi cunoscuţi:

Geti: „u-aşteptu sor-mea s-yină". (91)

Acest scurt text este emoţionant pentru cei ce ştiu relaţia exceptional de puternică ce există între cele două surori. Telefonele Brânduşei şi vizitele surorii

[14] O altă variantă a acestui citat apare la pagina 110: „pizuiţ-vă, ficiori fără arşini, ma...voi yiniţ după mini, nu yinu mini după voi!" Cuvântul aromân „pizuescu" înseamnă „a râde de cineva, a-şi bate joc". O posibilă explicaţie pentru „supărarea" bunicii se găseşte în [2, pagina 44]: "Cu bunica era cel mai rău, căci, având şi puţine contacte cu lumea din afara casei, ea nu a reuşit niciodată să vorbească bine în româna literară. Ne amuzam grozav, mai ales Toma, care făcea tot felul de glume pe seama ei. Ea era însă bună de şagă, cum se spune, şi nu se supăra pe noi".

[15] „Bocea".

[16] Bunica Gheafa pierduse patru băieţi, Athina rămânând singurul copil. Unul dintre băieţi se numea Toma şi acesta a fost motivul pentru care Dhuxia Manciu, naşa fratelui Matildei, a ales numele Toma: acela de a aduce aminte pe fratele Athinei.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

sunt cele mai importante repere în viața de astăzi a Matildei. Geti este o ființă extraordinară și prin discreția și normalitatea ei.

Filip Mișea: „Yramusti, eara 'Ciuma alu Penți', pârânoańi ți și-u băgă Deputatlu Dr. Filip Miș(e)a, nunlu a mumă-meai". (306)

Această informație foarte importantă apare pentru a exemplifica sensul cuvântului „cimă, ciumă" (cu sensul de „vârf de munte"). În [2], pagina 159, găsim o informație care explică și mai bine relația strânsă a lui Mișea cu familia Caragiu: „De mic, Toma a fost firav, slăbuț chiar. La vârsta de un an și opt-nouă luni, când eram încă la Hrupiști, în Grecia, a avut o enterocolită care l-a adus aproape în pragul morții, numai ochii uriași cu genele foarte lungi ocupau ovalul feței, de slab ce era ! Grație Doctorului Filip Mișa (Fil'io, cum i se spunea acasă), nașul mamei mele (deputat, împreună cu Nicolae N. Bațaria, senator, au fost *primii reprezentanți ai poporului aromânesc în Parlamentul Imp[eriului] Otoman*), Toma a supraviețuit [...]".

Filip Mișea a scris, cu pseudonimul „Ciuma alu Penți", în revistele aromânești ale vremii mai multe articole despre Gramoste (despre istoria așezării și legendele locului): cele mai importante sunt cele din revista „Lumina" în 1907 (despre istoria Gramostei) și din „Gazeta Macedoniei", 1897 (*Laclu di Gramusti*; acest text care conține legenda care explică ruinarea și depopularea Gramostei a fost preluat și de Pericle Papahagi în celebrele sale *Basme* din 1905).

Ecouri din povestirile lui Mișea se găsesc în DIARO în mai multe locuri: „chiunghili ti lapti, di pi muntili di Yramuști, la stăńili di la Cheatra Mari, li-avea adrată Celniclu alu Paciură di aoa și-doauă suti di ańi" (284) ; interesant este că în acest fragment din DIARO a dispărut amănuntul că acele conducte pentru lapte ale celnicului Paciură ar fi fost făcute din porțelan (așa cum, cu multă mândrie, sublinia Mișea acum o sută de ani și cum o fac alți aromâni astăzi). În alt loc apare aceeași poveste spusă de dada Gheafa[17], de data aceasta adăugându-se amănuntul cu conductele de porțelan: „celniclu alu Paciură, spunea maea, avea băgată chiunghi di porțelan, di-lu alâsa s-cură laptili di pi munti tu vali, Yramusti". (160)

Cota Țumana: „Cota Țumana eara tergimenu la Turți" (420)

În [3], paginile 152–153, găsim o prezentare a acestui personaj: „Aveam un prieten de-al mamei mele (tot de la Hrupiști), Cota Țumana, un fel de Sancho

[17] Menționăm aici o informație care ni se pare foarte interesantă și este legată de fratele bunicii Gheafa, doctorul Custachi Pupti: „a venit de câteva ori la Hrupiști, o dată împreună cu J. B Wace și M. S. Thompson, doi cercetători englezi, care erau interesați de aromâni și au descris despre ei (*The Nomads of the Balkans*, London, 1913; li se spunea *Oaea fea tunsa*/oaia cea tunsă, așa receptaseră hrupiștenii numele lor englezești, rostite împreună !)" [2], paginile 38–39. C. Pupti a stat pentru o vreme la Londra și a fost prieten cu Marcu Beza (important poet aromân, diplomat în acea epocă la Londra ; Beza a predat și limba română la Londra). Beza a fost la Sarsânlar, în Cadrilater, pentru a o vizita pe dada Gheafa și a-i face o poză pentru a o duce la Londra prietenului său, C. Pupti, fratele dadei Gheafa (o reproducere a acestei poze se găsește în [2], pagina 48).

B.C.U. „M. EMINESCU"
PELE

Panza (scria versuri, absolut adorabil, cam fără căpătâi, dar îl iubeam cu toţii)". Se întâlnea în fiecare săptămână cu Tache Papahagi în Cişmigiu şi el a fost cel care a mediat o întâlnire de lucru între Matilda şi Tache Papahagi, pe tema cuvintelor neatestate din *Liturghierul aromânesc* (tipărit în 1962 de către Matilda). Lui Ţumana îi aparţine caracterizarea puţin măgulitoare făcută lui Papahagi: „lemnu strâmbu tu furtie" (adică în explicaţia Matildei: „într-o sarcină de lemne, este de ajuns să fie unul strâmb printre ele, că nu poţi să aduci sarcina până acasă, pentru că se strică, se rupe, cade, se desface"). Trebuie privită însă cu prudenţă această caracterizare şi trebuie avut în vedere contextul în care a fost rostită (probabil în ideea de a o linişti pe Matilda după primirea oarecum rece făcută de marele savant). Eu cred că în citatul din DIARO se găseşte probabil şi cheia amiciţiei dintre Papahagi şi Ţumana: „tergimen" înseamnă în aromână „translator, traducător". Deci Ţumana fusese translator la turci şi probabil că interesul pentru magia cuvintelor este ceea ce-i lega pe cei doi.

PORTRETUL MATILDEI

a) pasiunea pentru adevăr

„averlu va dzâţeari" (16)

„veritatea easti unâ, nu ari mesi" (17)

„oaspi lu-amu Platon, ma ma oaspi ńi-easti veritatea" (17)

„cându ai îndriptati, lipseşti s-l'eai atitudini, si spuńi ţi ai tu minti, averlu". (95)

„mini amu soţu fidelu averlu" (308)

b) spiritul critic

„ti-apâreari, apâru cartea, ma nu işi cumu lipseşti". (60)

Trebuie spus că în DIARO este foarte vizibilă atitudinea profesorală a Matildei, exigenţa şi spiritul critic fiind foarte prezente. Aproape fiecare dintre sursele folosite pentru DIARO trece prin filtrul său critic. Desigur că cele mai multe critici (numeric vorbind) sunt referitoare la dicţionarul lui Tache Papahagi (vezi [4])[18]. Am fi, poate, ispitiţi să credem că este ceva subiectiv la mijloc (relaţiile relativ reci între cei doi mari învăţaţi ar putea alimenta această impresie; vezi supra). Totuşi situaţia este explicabilă. În fond, textul lui Papahagi este cea mai importantă sursă pentru oricine ar dori să realizeze un dicţionar aromân. Numărul imens de cuvinte din dicţionarul lui Tache Papahagi, 9236, este explicaţia cea mai naturală pentru cele reliefate mai sus. Şi pentru a vedea lucrurile în justa lor lumină cităm două opinii ale Matildei: "Eu pe Pericle, Tache şi Capidan îi consider profesorii mei (deşi nu i-am avut profesori ; am asistat foarte puţin la un seminar al lui Tache Papahagi). Am învăţat din cărţile lor (care mi-au fost cărţi de

[18] Dăm aici drept exemplu doar cuvântul „ahti" pentru care T. Papahagi dă sensul „răzbunare" pe când Matilda dă drept sens principal al cuvântului „năduf, supărare", „răzbunarea" fiind un sens derivat din sensurile secundare „dorinţă arzătoare, ură, ranchiună"; paginile 28–29.

căpătăi) și de aceea îi consider profesorii mei în domeniul aromânei". ([3], pagina 150) „Tache Papahagi a lăsat aromânilor o operă uriașă". ([3], pagina 154)

O altă latură a spiritului critic al Matildei derivă din preocupările ei de romanistă. Se poate chiar vorbi de un anume „purism latin" al său (sub nicio formă de felul celui profesat de „Școala Ardeleană"). Deși DIARO nu este un dicționar etimologic, totuși, de foarte multe ori, originea latină a cuvintelor este scoasă în evidență, recomandându-se insistent folosirea acestora, în detrimentul echivalentelor de altă origine (cu justificarea că aromâna este o limba latină): „zboară amisticati, armânești cu grățești", „lucrulu amisticatu nu-i bunu" (48). Cele două exemplificări vin una în continuarea celeilalte. Deși este, poate, abuziv să le citim împreună, este posibil ca autoarea să fi dorit să transmită acest mesaj.

c) mândria de a fi aromâncă

Aceasta reiese în două feluri. E vorba de trăsăturile pozitive ale aromânilor scoase cu mândrie în evidență (prin anumite zicale):

„Armânlu și-oarfânu s-hibâ, tutu pri celnicu va și-u aducâ". (1)

„nu-ari Armâńi dhicuńeari" (229)

Cu onestitatea care o caracterizează, Matilda vorbește și de defectele aromâne: „aesta nâ-i dzandza[19] armânească" (79)

Pe de altă parte, Matilda are și mândria de a aparține la trei grupuri particulare de aromâni: dinischioții, sârmańeații și grâmustenii[20], sau mai exact „adevărații grâmusteni" (am pus ghilimelele pentru a-l parafraza pe Mateiu Caragiale cu „adevărații Arnoteni"; este o nuanță de glumă în ce spun acum): „Yrâmusteańil'i ți suntu di-a-nvârliga di Yramusti, tu Eladhâ, suntu vecl'il'i yrâmusteańi; ațel'i di-tu Vuryârie, ți lâ dzăcu tutu 'yrâmusteańi', suntu arâspândiț di multu și zburăscu alâxitu". (77)

Răspândite în text găsim și câteva „nimicuri", acele lucruri „mici" în aparență, dar care sunt atât de importante:

Îi place Kazantsakis: „hiu absorbitâ di cartea alu Kazantsakis" (4)

Un anume pesimism: „Dumnidzâ easti unâ abstracție" (4)

Anotimpul preferat: „ți chiro-di-anu îlu vrei ma multu? – primâveara !" (57)

O boală: „mini amu zahari/lângoari di zahari" (399)

Un avertisment: „amurțarea a suflitlui easti ma greaua di tuti" (50).

---

[19] „Arțag".
[20] Să nu uităm și locul nașterii Matildei: Hrupiști.

Există câteva referiri și la realizarea acestei opere-monument pentru lumea aromână (DIARO):

„ți cantitati di lucru va ti aestu dicționaru? – dzați ani, dzuuă di dzuuă!" (173)
„DIARO lu scriai singură la computeru". (282)

Cu toate că implică o muncă sisifică, sunt convins că Matilda Caragiu Marioțeanu va izbuti să termine și celelalte două volume din DIARO. Pentru aceasta este însă nevoie de un lucru: ca Doamna Profesoară să simtă că are pentru cine să facă această muncă. De aceea, cred că este nevoie de mulți tineri care să aibă drag de această limbă.

BIBLIOGRAFIE

1. Matilda Caragiu Marioțeanu, *Dicționar aromân (macedo-vlah). DIARO*. București, Editura Enciclopedică, 1997.
2. Matilda Caragiu Marioțeanu, *Toma Caragiu.Ipostaze*. București, Editura Expert, 2003.
3. *Carte de iubire pentru Matilda Caragiu Marioțeanu. Carti di vreari trã Matilda*. Societatea Culturală Aromână București, București, Editura Sammarina, 2002.
4. Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, București, Editura Academiei, 1963 (prima ediție) și 1974 (ediția a doua).

Universitatea din București

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY